

***Присвячується
100-річчю заснування
Сумського обласного
краєзнавчого музею***

Управління культури
Сумської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний краєзнавчий музей

КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Статті й повідомлення

Затверджено до друку рішенням науково-методичної ради Сумського обласного краєзнавчого музею. Протокол № 13 від 23 грудня 2019 р.

Редакційна колегія:

Терентьев В.С. (відповідальний редактор), заслужений працівник культури України, директор Сумського обласного краєзнавчого музею;

Іванова В.О., кандидат історичних наук, учений секретар Сумського обласного краєзнавчого музею;

Нікітін Ю.О., доктор історичних наук, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Побожій С.І., заслужений діяч мистецтв України, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Використані фото *Ройченка І. Ю.*, фотохудожника Міжнародної федерації фотомистецтва AFIAP, члена Національної спілки фотохудожників України, методиста з технічних засобів Сумського обласного краєзнавчого музею.

Краєзнавчий збірник: статті й повідомлення [4] / За ред.
К 78 В.С. Терентьева / Сумський обласний краєзнавчий
музей. – Суми: Університетська книга, 2020. – 214 с.

ISBN 978-966-680-947-9

Четвертий краєзнавчий збірник присвячено 100-річчю заснування Сумського обласного краєзнавчого музею. Видання містить результати досліджень музейних колекцій та окремих пам'яток, матеріали з історичного та природничого краєзнавства.

Розрахований на музейників, істориків, краєзнавців, студентів, широкий загал шанувальників історії та культури Сумщини.

УДК 908(477.52)

Передмова	6
Музейні колекції	8
<i>Білінська Л., Володарець-Урбанович Я.</i> Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження	8
<i>Євтушенко Н.</i> Петров Г.Т. та його внесок у формування зібрання Сумського обласного краєзнавчого музею	18
<i>Іванова В.</i> Українська мальована плащаниця XVIII ст.: іконографія та символіка (до історії предметів «із старих надходжень» до Сумського обласного краєзнавчого музею)	24
<i>Конотоп А.</i> Колекція монет Речі Посполитої XVI–XVII ст. у зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею	28
<i>Побожій С.</i> Портрети Кочубеїв на барельєфах Пармена Забіли. Іконографія. Гіпотези	41
<i>Удовенко В.</i> Комплекс матеріалів педагога Юрія Самброса у фондовому зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею	68
Першоджерела	76
<i>Артюх В., Іванущенко Г.</i> Джерела з історії Товариства «Просвіта» в Сумах (1917–1918)	76
<i>Іванова В., Пальчик А.</i> Маргіналії з рукописного Євангелія XVII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею: походження, зміст, інформаційний потенціал	107
Історичне краєзнавство	128
<i>Бондар І.</i> Сумщина і Китай: історико-культурні зв'язки	128
<i>Бойко М.</i> Події Другої світової війни в пам'ятках історії с. Івот Шосткинського району	140
<i>Євтушенко О.</i> Діяльність пошукових загонів Сумщини у 2018 р. (на прикладі польових досліджень в урочищі Страшне поблизу с. Мутин Кролевецького району)	146
<i>Коваленко Л.</i> Глухівський архів: трагедія 1941 року	151
<i>Комаров В.</i> До життєпису родини Линтварьових	164
<i>Нікітін Ю.</i> Діяльність самоврядних інституцій Сум у другій половині XIX ст.	171
<i>П'ятаченко С.</i> Пелагея Литвинова-Бартош та її фольклорно-етнографічна спадщина	183
Природниче краєзнавство	201
<i>Гаврилів Л.</i> Орнітофауна Сумщини (за колекцією опудал птахів у Сумському обласному краєзнавчому музеї)	201
<i>Скворцова Г.</i> Нові відомості про орнітологічну фауну міста Суми	208

Сергій П'ятаченко

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури СумДПУ імені А.С. Макаренка, м.Суми

Пелагея Литвинова-Бартош та її фольклорно-етнографічна спадщина

Постановка проблеми. В умовах активізації процесів національної ідентифікації та окреслення моделей історичної пам'яті зростає інтерес до регіональних аспектів народної культури, висвітлених у працях відомих та призабутих етнографів, фольклористів, краєзнавців. Для Глухівщини, доволі багатой на імена її дослідників, далеко не останнє за значенням місце має постать педагога, етнографа і фольклориста Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош (1833–1904), ім'я якої на сьогодні ховається в тіні більш відомих постатей вітчизняної науки. Утім на межі XIX і XX століть її наукові розвідки публікували провідні часописи, вона була членом-кореспондентом Паризького антропологічного товариства та дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. М.С. Грушевський назвав її однією з «найстарших репрезентанток української етнографії» [6, с. 3], академік М.П. Василенко зазначав, що вона «не була рядовою людиною», а її діяльність «як етнографа та публіциста не зминула без сліду для науки та суспільства» [5, с. 200].

Аналіз актуальних досліджень свідчить про те, що до цього часу немає наукової праці, у якій би були системно вивчені й детально проаналізовані всі напрями діяльності П.Я. Литвинової-Бартош. Перші публікації про дослідницю з'явилися ще за її життя. Короткі відомості про неї подаються в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона [27, с. 778] та «Большой энциклопедии» за редакцією С.М. Южакова [14, с. 231]. Відразу по смерті П.Я. Литвинової-Бартош у 1904 році з'явилася невеличка замітка М.П. Василенка про неї в газеті «Киевские отклики» та некролог, написаний М.С. Грушевським [6]. Пізніше М.П. Василенко почав писати про цю дослідницю статтю

для журналу «Киевская старина», але вона залишилася незавершеною, як і розвідка відомого фольклориста та етнографа О.Н. Малинки про неї. Лише в 1926 році етнограф і мистецтвознавець Є.Г. Спаська, отримавши від дочки П.Я. Литвинової-Бартош особистий архів дослідниці, почала працювати над її науковою біографією, яка вийшла в 1928 році в «Етнографічному віснику» [26]. Післямову до розвідки підготував М.П. Василенко, який поділився спогадами про дослідницю та вказав на її значущість для української етнографії. Цього ж року вийшли спогади про глухівську дослідницю О.Н. Малинки [18], який з 1898 по 1903 рік вчителював у Глухові і винаймав приміщення в сина П.Я. Литвинової-Бартош. З нею він часто бачився, їздив разом на розкопки до с. Богданів, на археологічний з'їзд до Харкова, зміг добре роздивитися її енергійність, скромність та наукову наполегливість.

Від 1930-х років постать П.Я. Литвинової-Бартош опинилася поза увагою науковців, лише в середині століття в закордонній «Енциклопедії українознавства», що виходила під егідою НТШ і за редакцією В. Кубійовича, з'явилася стаття про глухівську дослідницю.

В Україні інтерес до її постаті відновився вже в часи Незалежності. Починаючи з 1990-х років вийшло кілька розвідок про неї, зокрема, спогади онуки дослідниці В.О. Литвинової-Соловйової [17], статті Є.С. Шудрі про дослідницю та її листування з Ф. Вовком [33, с. 106–115; 34, с. 12–14], статті Л.П. Сапухіної [25, с. 82–93; 24, с. 128–131], Н.О. Зайцевої [7, с. 30–35], В.К. Борисенко [1, с. 62–67; 2, с. 32–33], С.В. П'ятаченка [20, с. 91–94; 21, с. 6–15; 22, с. 20–24; 23, с. 24–28], Т.Ю. Місостова [19, с. 46–53], Н.О. Якобчук [35, с. 493–499], краєзнавчі нариси В.В. Терлецького [30, с. 36–41], енциклопедичні статті Б.І. Усенка та В.В. Терлецького [31, с. 177; 28, с. 150; 29, с. 220]. Стаття про П.Я. Литвинову-Бартош увійшла до книги про 50 видатних жінок України «Це зробила вона» (К., 2018). Утім узагальнювального дослідження про науковий доробок П.Я. Литвинової-Бартош так і не з'явилось, а її праці, розпорошені по різних виданнях того часу, з того часу не перевидавалися.

Метою статті є виклад основних відомостей про життя та діяльність П. Я. Литвинової-Бартош, а також окреслення кола її етнографічних і фольклористичних зацікавлень на основі аналізу її наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу.

Народилася майбутня дослідниця й педагог Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова-Бартош 3 жовтня 1833 року на хуторі Теревені поблизу села Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Глухівського району Сумської області) у сім'ї титулярного радника Якова Яковича Бартоша — дрібного землевласника, якому не вдалося підтвердити право на дворянство. Мати дівчини Єлизавета Федорівна (у дівочтві Туманська) походила зі знатного козацько-старшинського роду Туманських. Ї. Спаська зазначає: «І в оповіданнях, і в автобіографічних замітках П.Я., мати проходить блідую тінню поруч із

Пелагея Яківна Литвинова-Бартош

батьком, до якого «Полінька» була подібна й обличчям, і який усе життя мав на неї великий вплив» [26, с. 171]. Батько, за спогадами його родини та знайомих, був людиною чесною, доброю, щедрою, ставився до селян, як до рівні, навчав цього й дітей. Пелагея Яківна згадувала, що батько влаштовував вдома вистави, зокрема, ставили «Москаля-Чарівника» і «Наталку Полтавку», і що його б могли у її часи назвати «українофілом», «бо він захоплювався Котляревським, знав напам'ять усю «Енеїду» [26, с. 171].

Дідом Пелагеї по материнській лінії був відомий історик, етнограф, письменник, перекладач, член-кореспондент Петербурзької академії наук Федір Йосипович Туманський. Йому належить складання першої в історії етнографії детальної анкети-програми для збирання історико-географічних, економічних, етнографічних, а також природознавчих й антропологічних відомостей, за якою готувалися топографічні описи намісництв колишньої Гетьманщини 1780-х рр. Очевидно, постать і діяльність діда значною мірою впли-

нули на рішення Пелагеї вивчати й зберігати народну культуру та історію рідного народу.

Перші роки життя Пелагея з батьками та молодшою сестрою Марією провела в містечку Хмільник на Поділлі, де родина Бартошів мешкала з 1834 по 1839 рік. У 1839 році сім'я повернулася до хутора Терепені, де «Полінька зростає в щасливих умовах, коли б не постійне слабування матері... весь вільний час буває з батьком; ходить з ним і на полі, і по млинах, по гуральнях, він їй усе пояснює, каже записувати й змальовувати» [26, с. 172]. Своє навчання вона розпочала в 1843 (або 1845) році в приватному пансіоні Генрієти Карлівни Серебрякової у м. Шостка, де серед головних дисциплін були танці та музика. Пелагея виявила значні здібності до танців і музики, добре вивчилася грати на фортепіано під орудою свого вчителя – обрусілого чеха Пішнека, капельмейстера оркестру Шосткинського порохового заводу.

У 1847 році батько відправив чотирнадцятирічну Пелагею та її сестру до Єлизаветинського інституту шляхетних дівчат у Москві, де вони навчалися протягом 1847–1852 років. У 1848 році батько помер, призначивши перед смертю опікунами доньок сусідніх дворян Лихошерстових, до яких у село Некрасове Глухівського повіту дівчата повернулися після навчання. У 1853 році дев'ятнадцятирічна Пелагея Яківна вийшла заміж за 37-річного удівця, поміщика із сусіднього села Богданова (нині – в складі села Полошки Глухівського повіту Сумської області), де й мешкала безвиїздно в маєтку чоловіка до 1867 року. Шлюб виявився нещасливим, оцінку йому Пелагея Яківна дала в автобіографічному нарисі «За что возненавидел меня муж мой. К физиологии брака». Про те, що шлюб був нещасливим, свідчать уривчасті відомості в листах П.Я. Бартош, які зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Вона народила семеро синів і троє дочок, вихованню й освіті яких присвятила своє життя. Займалась також самоосвітою, передплачувала журнали «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Учитель».

Із середини 1860-х років розпочався новий етап її життя, який тривав двадцять років. Пелагея Яківна мешкала в тих містах, де навчалися її діти – у Глухові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Києві та Москві. Молода жінка занурилася у вир культурного і громадського життя, перейнялася прогресивними настроями 1870–1880 років,

які намагалася прищепити й дітям. Вона зацікавилася жіночим і робітничим питанням, педагогікою, історією, правом, етнографією, почала писати оповідання для дітей і публікувати статті в різноманітних часописах. У Києві близько зійшлася з передовими жінками української громади – Варварою Антонович, Олександрою Кістяківською, Людмилою Драгомановою. Познайомилася з Федором Вовком, який згодом значно допоміг їй у науковому становленні. У 1873 році отримала дозвіл на відкриття в Києві приватної початкової школи, де викладала сама разом з іншою вчителькою за власноруч підготовленою «Азбукою для народних шкіл». Там же навчалися і двоє її синів. Працювала в денному притулку для дітей робітників і селян при жіночому товаристві.

Після Києва на початку 1880-х років Пелагея Яківна мешкала три роки в Глухові, де в місцевій гімназії навчалися її молодші сини. З чоловіком, як писав М. Василенко, який добре її знав за глухівським періодом, бо вона винаймала квартиру в його будинку, стосунки закінчилися розривом: «Не рвучи офіційно з своїм чоловіком, П.Я. живе в Москві та Києві цілими роками з сім'єю в оточенні нових людей, з якими у її чоловіка не було нічого спільного» [5, с.202]. У 1886 році Пелагея Яківна оселяється в селі Землянці, яка дісталася їй у 1874 році спадщиною по смерті батькової сестри, де й мешкала до кінця життя, досліджуючи місцеву народну культуру, готуючи статті етнографічного та іншого характеру, які надсилала до журналу «Киевская старина», газет «Киевлянин», «Неделя» (Глухів), а також активно листувалася з відомими науковцями М.В. Лисенком, М.П. Старицьким, О.В. Марковичем, Б.Д. Грінченком, Ф.К. Вовком та ін. У деяких джерелах згадується, що вона працювала вчителькою у с. Землянка, але хронологія та подробиці відсутні. Померла П.Я. Литвинова-Бартош 8 вересня 1904 р. в с. Землянка і похована, як зазначає І. Спаська, «на цвинтарі під великою ялиною проти її дома в Землянці» [26, с. 197].

Діяльність Пелагеї Литвинової-Бартош різнобічна, а її спадщина багатогранна. Вона проявила себе як громадський діяч, просвітитель і публіцист, педагог, письменник, перекладач, збирач та дослідник старожитностей, добре підготовлений та обізнаний фольклорист і етнограф, праці якої вирізняє високий науковий рівень і непроминуща цінність.

До її громадсько-публіцистичної спадщини варто віднести статті просвітницького та феміністичного спрямування. П.Я. Литвинова-Бартош перейнялася ідеями про захист прав жінок під час перебування у Києві та під впливом передової київської інтелігенції. У 1874 році вона підготувала тези доповіді про «жіноче питання», де закликала до «раціонального виховування жінок та їх всебічної освіти, потрібної, щоб визволити їх нарешті з неволі, дати їм змогу працювати нарівні з чоловіками, бо це наблизить жінку й до іншого великого питання – робітничого, дасть змогу йти назустріч пролетаріатові» [26, с. 183–184]. Як зазначає І. Спаська, «до цього питання вона повертається не раз: р. 1888 пише статтю про інтелігентну жінку, де гаряче проповідує потрібність для жінки як загальної, так і медичної освіти, що так необхідна зокрема тим, хто живе по глухих кутках, далеко від лікарського ока» [26, с. 183–184].

Крім жіночого питання, її турбує низка інших питань, пов'язаних із просвітництвом, вихованням, освітою, медициною: «Гигиенические условия жизни крестьянских детей» (1876), «В ожидании лучшего» (1891), «Общее народное образование в г. Глухове и Глуховском уезде Черниговской губернии» (відкритий лист до редактора журналу «Образование») (1896), «Больница св. Ефросинии в г. Глухове», «Вольные ученические квартиры в провинции» тощо.

Педагогічна спадщина П.Я. Литвинової-Бартош безпосередньо пов'язана з її педагогічною діяльністю, учителюванням у приватній початковій школі в Києві та пізнішою педагогічною діяльністю у с. Землянка. У першу чергу це «Азбука для народных школ» (1877), різноманітні допоміжні матеріали до азбуки про християнських святих, птахів і тварин, про підготовку матерів до виховання дітей та освітні повчальні оповідання для дітей [9, с. 180]. «Азбука для народных школ» підготовлена за зразком підручника К.Д. Ушинського та має підзаголовок «Составлена по звуковому способу для наглядного обучения». За спостереженням авторки російські абетки важко сприймаються українськими дітьми, тому вона намагається уникати суто російських мовних рис та слів, не зрозумілих українському школяреві. «Коли в нас немає абеток на «областных» мовах, то треба складати якісь зрозумілі якоюсь «загальноросійською» мовою, а не «суто великоросійською», – пише вона в передмові до другого видання [26, с. 184]. Відповідно до методу К.Д. Ушинського

авторка вважає, що й діти простих селян, і діти багатих поміщиків мають вчитися за однією програмою. Разом із другим виданням підручника П.Я. Литвинова-Бартош опублікувала збірку оповідань «Рассказы для детей о домашних животных» про пригоди міського хлопчика, який потрапив у село й побачив там різних свійських тварин і птахів (1877). «Ці окремі оповідання про тварину або птаха написано просто і зрозуміло для дітей, а разом з тим вони дають багато відомостей наукового характеру влучно популяризованих для дитячого розуміння» [26, с. 184].

Цікавим та оригінальним є літературний доробок П.Я. Литвинові-Бартош. Її оповідання, як зазначає І. Спаська, «завсіди про те, що близько до неї стосується, що її хвилює або обурює» [26, с.190]. Частина з них торкається життя учнів: «Записки умершего», «Дешевый труд», «Скромная семья». Деякі мають суто автобіографічний характер: «В институте», «Воспитание провинциалки (в конце 20-х годов)», «Из записок гувернантки», «Маленькая биография», «Монахиня», «Московский Елизаветинский институт. 1847-1852. Воспоминания И. Бартош», «Няня», «Племянница», «Фаталист», «К физиологии брака. За что меня возненавидел муж мой» та «Захолустье».

Зображенню традиційного способу життя дрібнопомісного українського панства присвячені твори, більшість з яких залишилися в рукописах і не потрапили до друку: «Из провинциальных нравов. Фотографические снимки. Старосветские помещики (только не гоголевские)» (1875), «Варварство и цивилизация. Очерк из малороссийской жизни» (1879), «Фотографические снимки. Старосветские помещики. Тётушка Елена Ивановна. Аксюша. Граф и его семья» (1881), «Отрывок из семейной хроники захолустной жизни малорусских панов. Мои тётушки» (1889); «Живые картинки в деревенском калейдоскопе. Труженица» (1890), «Аксюша», «Бытовая хроника малорусского захолустья», «Герасим», «Год в деревне», «Дешевый труд», «Живые картинки в деревенском калейдоскопе», «Из деревенской хроники», ««Панщина (очерк из новых времён)», «Старое старится, молодое растёт», «Хроника захолустья. Очерки провинциальной жизни» та ін. [9, с. 183].

Надрукована лише невеличка частина з цих творів. Зокрема, у газеті «Киевлянин» за 1875 рік були опубліковані її оповідання

«Старосветские помещики, только не Гоголевские», «Тетушка Елена Ивановна» та «Аксюша». Про перший із цих творів схвально відгукнувся Ф.К. Вовк, «порадивши їй працювати в галузі старовини та етнографії» [26, с. 185]. У журналі «Киевская старина» за 1904 рік був опублікований її доволі розлогий твір «Очерк из жизни старосветских помещиков», який заснований на сімейних спогадах близької родини – сімействі поміщиків Лихошерстових, які були опікунами неповнолітніх сестер Бартош – Пелагеї (Поліньки) і Марії (Марі). Глава сімейства, відставний офіцер, був, до речі, свідомо й послідовно українцем. Оповідь має виразні ознаки художнього твору й може бути визначена як автобіографічна повість. У ній ідеться про історію кохання, одруження та подальше сімейне життя згаданого сімейства, описуються особливості поміщицького побуту першої половини XIX століття, житла, одягу, кухні, розваг і дозвілля. Згадуються народні свята та назви окремих народних пісень або їх фрагментів. За словами авторки, розповідь містить «такі риси з життя малоросійського панства, яких тепер уже не зустрінеш і які знаходиш лише у повістях Гоголя» [13, с. 176].

Серед творчої спадщини П.Я. Литвинової-Бартош є переклади творів з інших мов. Вона переклала дві комедії Ж.-Б. Мольєра: «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» під назвою «Грицько Дендрик, або Одарчин чоловік» та «Лікар мимоволі» під назвою «Знахар поневолі». Рукописи творів зберігаються в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАНУ [9, с. 183].

Проте наймасштабнішою та найціннішою є фольклорно-етнографічна спадщина П.Я. Литвинової-Бартош. Усі свої етнографічні, історичні, фольклористичні та мистецтвознавчі інтереси дослідниця зосередила на регіональному аспекті вивчення народної культури.

Початок її етнографічної діяльності пов'язаний із дослідженням народної вишивки та орнаментів. Ї. Спаська зазначає що «над «Орнаментом» праця її починається із 70-х років, ще за життя дочки Марії, і тягнеться протягом 30 років до самої її смерті» [26, с. 185]. Ще мешкаючи в Києві, Пелагея Литвинова-Бартош захопилася збиранням візерунків народної вишивки, змальовувала візерунки вишивок, ткацтва, малюнки на кахлях, керамічних виробах, дереві, писанках, рушниках, скатертинах. Зразком для неї стало видання Олени Пчілки «Украинский народный орнамент», до якого, однак, у неї були

критичні зауваження, які вона висловила в листуванні з Ф.К. Вовком. Зразки орнаментики вона шукала не лише на Глухівщині, а й у Кролевецькому, Конотопському, Новгород-Сіверському та Стародубському повітах.

Дослідницею були видані «Русские народные узоры, вып. 1: Малорусские узоры Черниговской и Полтавской губернии» (К., 1877), «Южно-русский народный орнамент, вып. 1: Черниговской губернии Глуховский уезд: Узоры, вышиванья, тканья и рисованья» (К., 1878, 2-ге вид., 1899); «Южно-русский народный орнамент, вып. 2: Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский)» (Х., 1902), «Сборник народных русских узоров для женских рукоделий» (К., 1879). В останній книзі візерунки переважно українські, а російськими їх названо в заголовку «тому, що вона довго лежала в цензурі, бо це були роки нагінок на все українське» [26, с. 186].

Малинка О.Н. писав про це її наукове захоплення: «Зустріне на вулиці чи на базарі в Глухові дівку в гарно вишиваній сорочці або в красивій плахті, спинить її: «Почекай на хвилинку», розгляне візерунок, змалює й іде далі, а дівка стоїть та оглядається на кумедну панію» [18, с. 205]. Ця любов до народного вбрання була тим більш особливою, що П.Я. Литвинова-Бартош, як зізнавалася сама, «ніколи в житті не носила нічого з малоросійського вбрання. Спершу не дозволяли нам опікуни, а потім забороняв мені чоловік» [33, с. 114]. Листуючись із Ф.К. Вовком в останні роки життя, вона мріє побачити свої матеріали з народного мистецтва «виданими так гарно, як Шухевичева праця» [26, с. 187], а також надсилає етнографу й мистецтвознавцю М.Ф. Біляшівському велику папку малюнків і текстів зі своєї колекції орнаментів. Справу П.Я. Литвинової-Бартош підтримували її діти. Марія починала разом із матір'ю збирання візерунків, один із синів перемальовував зразки, а донька Настася цілком пішла материним шляхом: збирала, записувала, змальовувала народні узорі та передавала їх Ф.К. Вовку.

З не меншою наполегливістю працювала П.Я. Литвинова-Бартош над статистично-економічним описом сіл Землянка й Богданів, досліджувала домашні промисли селян, народну агротехніку та інші історико-етнографічні аспекти, які висвітлила в наступних працях: «О переселении из с. Землянки на Кубань» (1876), «Еще о старинных

трактах или дорогах в Южной России» (1883), «Народные формы землевладения» (1891), «Нужны ли сельские магазины» (1891), «Сельскохозяйственная жизнь в России» (1898), «Испольщина» (1896), «К истории оспопрививания в Малороссии» (1904), «Олійниця у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині» (Львів, 1905).

В останній розвідці дослідниця описує традиційний спосіб збирання олії ручними олійницями, які на той час уже виходили з ужитку. «Багато вже усякої старовини згинуло на Україні, – пише П.Я. Литвинова-Бартош, – і не згадать тепер, як що діялось, які де були первісні пристрої задля різної роботи. Розповсюдились усякі кінні, водяні, парові – механічні – пристрої, тільки де-не-де по глухих селах zostалися пристрої саморучні, як то: олійниці, круподерні і т.і., та й ті мають незабаром згинуть. Отже ж подаю тут відомості про олійницю, котра ще вдержалась у нашому селі» [16, с. 83]. До статті дослідниця подає одинадцять малюнків, на яких вона замалювала ручну та ножну ступу, план олійниці, прес, ківш та інші частини та пристрої олійниці.

У статті «Как землянцы потеряли свою «вольницу» дослідниця описує давню норму звичаєвого права: «вільницю» – орні, сінокосні або засаджені лісом землі, які належали громаді, і наводить місцеві перекази про те, як мешканці села Землянка втратили свою вільницю, яку захопив місцевий поміщик Забіла. Один із наведених переказів близький до гоголівського сюжету про подорож козака до цариці. У ньому йдеться про те, як землянці відрядили односельця, козака Тимофія Чубуна до цариці в «Питенбурх», якого там «самодражниця Катерина» й «Потьомка» обдурили, спокусившись подарованими паном Забілою конями. Другий наведений переказ торкається продовження історії з «вільницею», половину якої спадкоємець попереднього пана вирішив повернути землянцям, але ті відмовилися від половини, гадаючи, що це цар нарешті віддав їм усю землю, а пани хочуть обдурити. Тож пан продав ці землі в казну, а землянці таким чином втратили свою «вільницю».

Про особливості народних вірувань та звичаїв йдеться в статтях: «Криница – богиня плодородия у северян» (1884), «Как сажали в старину людей старых на лубок» (1885), «Закрутки и заломы» (1899). У першій розвідці дослідниця вказує на існування народних вірувань в особливий вид духів, схожий із русалками, – криниць. Кри-

ниці живуть лише в джерелах, а там, де немає джерел, там немає й цих криниць, хоча русалки там можуть бути. І на підтвердження цих вірувань дослідниця наводить народну легенду про перетворення дівчини на квітку – водяну лілію.

У статті про закрутки йдеться про особливий вид народної магії, який, як зазначає П. Я. Литвинова-Бартош, «і до цього часу вселяє немалий страх простому сільському люду» [11, с. 139]. Дослідниця наводить записану нею від селян із села Землянки розповідь про те, як у 1820-х роках місцевий священник на прохання поміщика Бартоша служив на леваді молебень та «виривав хрестом закрутку», начебто зроблену місцевою селянкою, у якої від цього стався напад «падучої», «покорчило руки й ноги», і «вона жила калікою до своєї смерті». Дослідниця замалювала кілька бачених нею «закруток» і «заломів», а також записала пояснення до них від «знаючої» людини – місцевого козака, шістдесятирічного Миколи Сірика, який отримав свої знання і вміння виривати та «відшептувати» закрутки й заломи від старого козака Романа Голуба. Народним віруванням також присвячена розвідка «О ведовстве и колдовстве (Черниговская губерния, Глуховский уезд)» (1879), рукопис якої з нотатками О.Ф. Кістяківського зберігається в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України [9].

Допис «Как сажали в старину людей старых на лубок», як зазначає М.С. Грушевський, «через непорозуміння останніми роками був причиною дуже завзятої полеміки, бо на його підставі звичай забивання старих людей прийнято за сучасний» [6, с. 3]. У ньому П.Я. Литвинова-Бартош повідомляє про давній звичай «людей старых, які не подавали надії на життя, які були тягарем собі та іншим, вивозили взимку в глушину й опускали в глибокий яр, а щоби під час спуску не могли розбитися чи затриматися на схилі, їх саджали на луб, на якому вони, мов на санях, доходили до дна яру. Звідси і вираз: «садовити на лубок» чи «пора його на лубок» [12, с. 354]. На підтвердження цього звичаю дослідниця наводить два перекази. Перший – про безжалюну пані, яка вигнала взимку стареньку жінку-прислугу зі свого двору назад її хати-пустки, де вона й замерзла – не несе в собі видимого зв'язку зі згаданим архаїчним звичаєм. Другий наведений переказ має етіологічний характер і пояснює причини відмови від архаїчного звичаю «садовити на лубок» повчальною розповіддю

про те, як сини відмовилися виконувати волю громади і приховали старенького батька, який дав їм цінну пораду, як отримати гарний врожай у несприятливий рік. Дізнавшись, хто дав синам таку пораду, громада з почесною виїзною дідою з ями й заборонила старих людей «саджати на лубок».

На підтвердження поширення переказів на цю тему схожу народну оповідку з Черкащини опублікував Б.Д. Грінченко в 1895 році під назвою «Син батька на лубку вивозив». Він же передрукував опублікований у 1852 році О.В. Шишацьким-Іллічем переказ «Лубок», зафіксований на Чернігівщині. Два перекази з Харківщини були опубліковані в 1901 році в журналі «Этнографическое обозрение» під заголовком «Выбрасывание стариков и старух». У 1907 році І.С. Абрамов помістив запис переказу з Воронежа Глухівського повіту під назвою «Как перестали убивать стариков» у журналі «Живая старина» за 1907 рік.

У 1902 році «Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона» навів інформацію, подану в замітці П.Я. Литвиної-Бартош, у статті «Убийство стариков и детей», зазначаючи, що «в недалекому минулому цей звичай практикувався в Малоросії» [31, с. 403]. Ця публікація викликала негативний резонанс в Україні, й редакція часопису «Киевская старина» в 1902 році виступила зі спростуванням, зазначаючи, що «така форма повідомлення в «Енциклопедичному словнику» дала привід багатьом із наших земляків обуритися тим наклепом, який зведений на малоросійський народ у його сучасному культурному стані» [4, с. 93] і що насправді дослідниця зафіксувала лише народний переказ про старовину, «не прив'язаний ні до місця, ні до часу» [4, с. 94]. За два роки цей журнал знову повернувся до даної теми, оскільки резонанс не вщухав і з'являлися нові публікації в пресі, автори яких «рішуче відкидають існування звичаю убивати старих людей у сучасній Малоросії» [3, с. 24]. Підсумовуючи докази, автор наводить низку пояснень історичного й етнографічного характеру, заснованих на існуванні стійкого виразу «на саночки посадовить», що є відголоском давньоруського звичаю проводити померлих в останню путь на санях не лише взимку, а й улітку. Сучасні фольклорні записи із Сумщини вказують на те, що народні перекази про те, чому старих людей перестали «садовити на лубок», подекуди зустрічаються й понині.

Найзначнішим етнографічним успіхом П.Я. Литвинової-Бартош стала її праця «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» (1900), яка надрукована у Львові за сприяння Ф.К. Вовка і яку високо оцінили провідні вчені того часу [15]. У листі до Ф.К. Вовка дослідниця дякує за те, що записи перекладені «нашою мовою, а не львівським наріччям» [33, с. 112].

Розлогий опис весілля займає сто сторінок, містить детальний огляд 25 важливих актів весільного дійства, а саме: *допитки, сватання, розгляди, заручини або хустки, запоїни, єднання попа й огласи, змовини, коровай, покраса, чоботи, запрошування на весілля, дівич-вечір, печоглади, неділя вінчання в церкві, скриня, відвезення віка, зустріч поїзда, продаж молодой, перекори, сорока, жертва золівці, потороч, циганщина, одводини*.

До опису весілля додані власноруч змальовані дослідницею ритуальні речі, які супроводжують традиційне весілля: *коровай, вильце, шишки, ціпок, канчук*. До певних етапів весільної драми подано відповідні пісні, яких налічується 250 зразків. Народні весільні пісні становлять найбільшу цінність цієї праці. Основною їх темою є змалювання туги за своєю родиною; у багатьох із них є звертання до рідної матері, до родини. Не позбавлене весілля й сороміцьких пісень, які також потрапили в опис весілля.

Дослідниця вказує, що весілля і вінчання – це різні за значенням акти, основним же є весілля: «І в нас, як і скрізь на Україні, – весілля одне, а вінчання друге. Буває, що люди живуть не вінчавшись, на віру, відбувши потихеньку хоч малесеньке весілля, не відбувши ж весілля, не можна жити в парі, хоча б люди й повінчались» [15, с. 70]. Окремо виділено й детально описано звичай «життя на віру», як називали невінчаний шлюб «між людьми, що не можуть через щонебудь звінчатися по закону» [15, с. 171].

У листі до Ф.К. Вовка вона писала: «Я ж у свої 63 роки й в сільській глушині ніяк не можу відстати від усілякої літератури та дещо пописую зараз, переважно малоросійську етнографію, величезний письмовий матеріал не знаю, куди можна подіти, адже в Києві майже ніколи не буваю» [33, с. 108]. Деякі свої етнографічні розвідки П.Я. Литвинова-Бартош за сприяння Ф.К. Вовка опублікувала в тогочасних паризьких етнографічних виданнях. Низку фольклорних записів, здійснених на Глухівщині, дослідниця передала для публі-

кації О.Н. Малинці, який надрукував їх без зазначення авторства у своєму «Сборнику материалов по малорусскому фольклору» (1902). Більшу частину її записів О.Н. Малинка надіслав до Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті, секретар якого М.А. Янчук збирався надрукувати їх окремим томом, але під час пожежі на складі товариства в 1905 році ці матеріали згоріли. А оскільки, як зазначав О.Н. Малинка, чернеток він не зберіг, тому, на його думку, ці матеріали «загинули навіки» [16, с. 205].

Допомога П.Я. Литвинова-Бартош М. Біляшівському в організації археологічних розвідок у с. Богданів, а також брала участь у роботі 12-го Археологічного з'їзду в Харкові (1902). Передала багато експонатів зі своїх колекцій до петербурзьких і московських музеїв, зокрема, поповнила колекції Російського Географічного товариства в Києві та Петербурзі, Політехнічного й Кустарного музеїв у Москві. До словника, який укладала редакція журналу «Киевская старина» і який видав Б.Д. Грінченко, вона надіслала 200 українських слів.

Чимало її записів залишилося неопублікованими й зберігаються разом із її рукописами та листами у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, Інституту археології НАН України та Національного музею історії України. Листи зберігаються також у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. З матеріалів, які зберігаються в архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України й мають фольклорно-етнографічний характер, варто згадати такі праці: «Свадебные обряды Глуховского уезда Черниговской губернии в с. Землянке» (1886); «Алфавітна книжка» (вірування, заговляння, загадки, закрутки та заломы (з малюнками), кваша, весільне печиво, народна медицина, кормові трави, ступа, олійниця, весілля, природні барвники для фарб, «коза», мистецтво орнаменту, городництво, ткацтво, дзвін с. Землянки, пісні (родинно-побутові, купальські, чумацькі, дитячі, весільні, жартівливі, веснянки, балади, щедрівки), легенди, приказки, словник діалектних слів) (1896); «Гаркуша и Земляны» (1899); «Песни с. Землянки, д. Богданова в сравнении с песнями напечатанными в «Киевской Старине» за 1897 г., сентябрь» (1899); «Народный календарь Глуховского уезда»; «Песни села Землянки повседневные и вечерничные», а також відо-

мості про поховальний обряд та записи родинно-побутових пісень, весільних пісень, про кохання тощо [9, с. 181–182].

Цікаві документи, пов'язані із П.Я. Литвиною-Бартош та родиною, зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Огляд цих документів підготувала Л.П. Сапухіна [24; 25]. Зокрема, лист батьків Я.Я. та Є.Ф. Бартошів до брата й кума Дмитра Савича й сестри Пелагеї Гаврилівни від 12 жовтня 1833 р. з повідомленням про народження дочки Пелагеї та її хрещення 7 жовтня. Цей лист, який відправлено з хутора Теревені, підтверджує місце й дату народження майбутньої дослідниці, навколо яких певний час були розбіжності, зокрема, у першому виданні УРЕ вказувалося, що вона народилася в м. Хмільник на Вінничині. Цікавих подробиць сповнені листи батька до своїх доньок, Поліни й Марі, як він їх називає, надіслані їм під час їхнього навчання в Москві, а також листи, які згадують про вінчання та шлюб П.Я. Бартош і П.О. Литвинова, про пошуки гувернантки й няні для їхніх дітей, про драматичний розлад у сім'ї, про розпач матері, яка шукає медичної та фінансової допомоги для своєї вмираючої доньки та листування із «Санкт-Петербургские ведомости», які готові співпрацювати з дослідницею «в якості кореспондента з Глухова» [25, с. 91]

Деякі праці П.Я. Литвиної-Бартош вийшли друком уже в наш час, зокрема, розвідка «Малоросійські святки», підготовлена до публікації та перекладена українською мовою В. Борисенко [2, с. 32–33]. «Дослідниця підготувала опис давніх українських свят зимового циклу народного календаря, зберігаючи всі деталі й елементи, дала їм назву «Малороссийские святки», – зазначає В. Борисенко [2, с. 32]. У своїй розвідці П.Я. Литвинова-Бартош дає загальну характеристику зимової обрядовості, яка в народі «триває й тепер за язичницькими обрядами, змішаними проте з християнськими до такої міри, що важко буває відрізнити, де закінчується язичництво, а де починається християнство» [8, с. 32], та наводить детальний опис місцевого варіанту різдвяних свят, згадуючи кутю й інші святкові страви, а також ритуали та повір'я Святвечора. Подано відомості про звичай колядування та наведено два зразки місцевих колядок, описано водіння «Кози» та подано текст пісні, яку виконує хор під час цієї вистави, а також згадано про народну виставу «Цар Максиміліан», опис якої пізніше оприлюднив ще один дослідник старожит-

ностей Глухівщини Іван Абрамов. Наприкінці наведено зразок щедрівки, яку виконує молодь, та зразок віншування, з яким хлопчики засівають вранці 1 січня.

На сьогодні можна говорити про певну активізацію уваги місцевих краєзнавців, любителів фольклору і старовини до постаті своєї непересічної землячки. На батьківщині П.Я. Литвинової-Бартош у с. Землянка до 185-ї річниці від дня її народження був створений музей, що відкрився 10 серпня 2019 р.

«Здається, немає такої галузі народної культури, яку б поминула увагою у своїх численних розвідках П.Я. Литвинова-Бартош», – слушно зазначає В.К. Борисенко [1, с. 66]. Усе її життя було боротьбою з обставинами і прагненням до виконання глибоко усвідомленої народознавчої місії. «Усією своєю любов'ю до Малоросії й науки взагалі, – зазначала вона, – я зобов'язана виконанню батьківського бажання – виховати своїх дівчаток так, як би він хотів виховати своїх синів, якщо б їх мав» [15, с. 114]. Ентузіазм талановитої збирачки й дослідниці народних скарбів Сіверщини, помножений на енергійність та любов до рідного краю, явив гідний подиву науковий пошук, вартий належного пошанування та доброї згадки. А її життя та наукова діяльність, які рясніють білими плямами, заслуговують на глибоке та кропітке вивчення.

Література

1. Борисенко В.К. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця. *Українки в історії: наукове видання* / ред. В.К. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 62–66.
2. Борисенко В. Різдвяні колядки (передмова до «Малоросійські святки» П. Литвинової-Бартош). *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 32–33.
3. В. П. Еще об убийстве стариков. *Киевская старина*. 1904. Т. 4. С. 23–25.
4. В. П. К вопросу об убийстве стариков. *Киевская старина*. 1902. Т. 2. С. 93–94.
5. Василенко М.П. П. Я. Литвинова (післямова до статті І. Спаської). *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 200–203.
6. Грушевський М. С. П. Литвинова-Бартош (некролог). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1904. Т. 62. Кн. 6. С. 3.
7. Зайцева Н.О. Етнограф П.Я. Литвинова. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції* (18 квітня 2002 р.). Глухів, 2002. С. 30–35.

8. Литвинова-Бартош П.Я. Малоросійські святки: З неопублікованої спадщини. *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 33–35.
9. Литвинова (Бартош) Пелагея Яківна (1833–1904). *Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського/ НАН України*. ІМФЕ ім. М. Рильського; відп. ред. Г.А. Скрипник, заг. ред. Г.В. Довженко. Київ, 2005. С. 180–191.
10. Литвинова (уроджена Бартош) Пелагія. *Енциклопедія українознавства*: в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 4. С. 1302.
11. Литвинова П. Закрутки и заломы. *Киевская старина*. 1899. Т. 64. № 3. С. 139–141.
12. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок. *Киевская старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 354–356.
13. Литвинова П. Очерк из жизни старосветских помещиков. *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 5. С. 176–212.
14. Литвинова Пелагея Яковлевна. *Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20 т. / под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Изд-во т-ва «Просвещение», 1903. Том 12. С. 231.
15. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. 3. С. 70–173.
16. Литвинова-Бартош П. Олійниця у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1905. Т. 6. С. 83–88.
17. Литвинова-Соловйова В.О. Моя бабуся і етнограф Малинка. *Народна трибуна*. 1992. № 24.
18. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 204–206.
19. Місостов Т.Ю. Дослідниця українських старожитностей Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833–1904 рр.). *Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2018. Вип. 55. С. 46–53.
20. П'ятаченко С.В. Народна культура с. Землянка Глухівського повіту у дослідженнях П. Литвиної-Бартош. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. Ч.2. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 91–94.
21. П'ятаченко С.В. Пелагея Литвинова-Бартош – дослідниця народної культури Сіверщини. *Родові таємниці Сіверянського краю*. Вип. 8. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. С. 6–15.

22. П'ятаченко С.В. Пелагея Литвинова-Бартош. *До народних джерел Сумщини*: навчальний посібник. Суми: Видавництво «МакДен», 2004. С. 20–24.
23. П'ятаченко С.В. Специфіка етнографічних і фольклористичних зацікавлень П.Я. Литвиної-Бартош. *Культуромовна особистість фахівця у ХХІ столітті*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Суми, 7 грудня 2017 р.) / за ред. О. М. Семеног. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. Вип. 1. С. 24–28.
24. Сапухіна Л.П. Автографи О.М. Марковича у фондах Сумського краєзнавчого музею. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 128–131.
25. Сапухіна Л.П. Штрихи до біографії П.Я. Литвиної-Бартош (За документами Сумського краєзнавчого музею. *Сумська старовина*. № 5–6. 1999. С. 82–93.
26. Спаська І. Пелагея Яковівна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
27. С-цев Н. Литвинова (Пелагея Яковлевна). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург, 1896. Т. 34. С. 778.
28. Терлецький В.В. Литвинова Пелагея Яківна. *Енциклопедія Сумщини*. Вип. 3. Суми, 1999. 150 с.
29. Терлецький В.В. Литвинова-Бартош Пелагея Яківна. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2014. Т. 17. С. 220.
30. Терлецький В.В. Я змалку близько стою до народу *З берегів Шостки: Літературні розшуки, знахідки*. Суми: Слобожанщина, 1995. С. 36–41.
31. Усенко Б.І. Литвинова (Литвинова-Бартош) Пелагея (Поліна) Яківна. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 177.
32. Ш-г Л. Убийство стариков и детей. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 1902. Т. 34. С. 402–404.
33. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей ХІХ століття (Листування П. Литвиної з Ф. Вовком). *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 5–6. С. 106–115.
34. Шудря Є.С. Пелагея Яківна Литвинова. *Подвижниця народного мистецтва*: біобібліогр. нариси / за ред. М.Р. Селівачова. – Київ: Вісник «АНТ», 2003. Зошит 1. С. 12–14.
35. Якобчук Н.О. Листи П.Я. Литвиної-Бартош у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Драгоманівські історичні студії*: зб. наук. праць молодих істориків [відп. ред. і упоряд. О.В. Потильчак]. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 1(5). 2013. С. 493–499.